

Формування інституційно-правового середовища ринкових реформ: вітчизняний досвід другої половини XIX – початку XX століття

Стаття присвячена аналізу змін у правових інститутах, що відбувалися у період первинного формування вітчизняного ринкового середовища. Узагальнено досвід трансформацій правової та політичної систем суспільства з точки зору їх відповідності завданням ринкової модернізації економіки.

Ключові слова: інституційно-правове середовище, ринкові реформи, правова та політична система суспільства, модернізація економіки.

Статья посвящена анализу изменений в правовых институтах, которые происходили в период первоначального формирования отечественной рыночной среды. Обобщен опыт трансформаций правовой и политической систем общества с точки зрения их соответствия задачам рыночной модернизации экономики.

Ключевые слова: институционально-правовая среда, рыночные реформы, правовая и политическая системы общества, модернизация экономики.

The Article analyzes changes in the legal institutions that occurred during the initial formation of the domestic market environment. The experience of transformation of the legal and political systems of society is summed up in terms of their correspondence to the tasks of the market modernization of economy.

Постановка проблеми. Двадцятиліття ринкових реформ, підсумки якого Україна підводить у цьому році, не вивело її з розряду слаборозвинених країн. Цей прикрий факт підтверджується дуже низькими показниками нашої країни в рейтингу глобальної конкурентоспроможності. За розрахунками спеціалістів Всесвітнього економічного форуму, Україна в минулому році втратила в цьому рейтингу 7 пунктів і опинилася на 89-ту місці серед 139 країн світу. Такий регрес є наслідком погіршення позицій України по 9 з 12 складових Індексу глобальної конкурентоспроможності. При цьому в групі «Інститути», що характеризує регулятивне ділове середовище економічної діяльності, яке складається з прав власності, незалежності судової влади, рівня хабарництва та розтрат державних коштів, довіри до правоохоронних органів і політиків, прозорості державної політики, захисту інтелектуальної власності тощо, Україна втратила 14 позицій, опустившись на 134-те місце [1]. Значною мірою це зумовлено перманентною недооцінкою сучасними українськими реформаторами стратегічної ролі правових

чинників формування економічної системи, нехтування якими призводить до масових проявів опортуністичної поведінки та втрати легітимності і суспільної підтримки найперспективнішими економічними проектами.

Між тим економічна практика засвідчує, що в сучасному світі позитивних трансакційних витрат, рівень яких постійно підвищується через ускладнення й урізноманітнення організаційних форм підприємництва та системи міжгосподарських зв'язків, роль правових інститутів у соціальному та економічному розвитку суспільства дедалі зростає. Правова система країни з ринковою економікою має не лише створювати загальне поле діяльності для всіх учасників ринкових відносин, а й сприяти розвитку цих відносин, діючи як каталізатор перетворень і синтезатор приватних інтересів, з тим, щоб вони працювали на спільне благо. Крім того, поряд із нормативними актами, які безпосередньо регулюють різноманітні економічні відносини, законодавство має забезпечити формування публічно-правового середовища, де були б відображені відповідні демократичні норми й цінності, зокрема принцип правової держави, який передбачає належне забезпечення політичних, соціальних, економічних і культурних прав громадян.

Саме такий величезний комплекс невідкладних завдань, який вимагав докорінних змін не лише у правовій, а й у політичній сфері, постав перед урядом Російської імперії, до складу якої входила основна частина українських територій, напередодні ринкового реформування вітчизняного господарства, що відбувалося в другій половині XIX та на початку XX ст. Досвід вирішення цих завдань, як позитивний, так і негативний, має сьогодні особливу цінність, оскільки він був здобутий на вітчизняному ґрунті періоду первинного формування ринкового середовища, в подібних до сучасних умовах економічної відсталості, глибокої соціальної стратифікації, правового нігілізму та політичної нестабільності.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Наукові дослідження на перетині економічної теорії і права здійснюються насамперед у межах економіки права, яка поширює економічні поняття й методи на галузь юридичного знання. Поряд із Р. Коузом ключовими постатями у формуванні й розвитку цього напряму нової інституціональної теорії були професори Р. Познер, Г. Калабресі, Г. Беккер. Аналіз взаємодії між економічними і правовими системами є основним завданням неінституціональної теорії прав власно-

сті, створеної Р. Коузом, Г. Демсецем, А. Алчіаном і розвинутої багатьма дослідниками. Еволюційний інституціоналізм, заснований Д. Нортон, дає необхідну теоретичну основу для аналізу змін інститутів [2–8].

Сучасний економічний аналіз правових інститутів – власності та її інституційної динаміки, ролі неформальних інститутів у регулюванні економічних процесів, залежності від траєкторії попереднього розвитку тощо – знайшов подальший розвиток у російській та українській науці, зокрема у працях Р. Капелюшнікова, В. Вольчика, А. Гриценка, В. Демет'єва, Т. Гайдай, Ю. Латова [9–14], низки інших дослідників. Суттєвим доповненням і розширенням цих досліджень може стати ретроспективний аналіз становлення, розвитку і взаємодії формальних та неформальних правових інститутів, визначення їх впливу на економічні процеси, ефективність господарських рішень та результативність економічних реформ.

Мета статті полягає в узагальненні вітчизняного історичного досвіду реформування правової системи країни у відповідності до потреб її ринкової модернізації, що дозволить виявити витоки і спрогнозувати можливі наслідки багатьох сучасних економічних проблем і помилок та допоможе скоригувати систему заходів державної політики щодо правового забезпечення майбутніх економічних проектів і підвищення рівня економічної правосвідомості населення України.

Виклад основного матеріалу. Напередодні періоду ринкових реформ, у середині XIX ст., на території України панувала загальноімперська правова система, базові інститути якої, насамперед самодержавство і становість, вже давно перестали відповідати потребам соціально-економічного розвитку. Подальше становлення ринкових відносин, у тому числі формування повноцінних товарних і ресурсних ринків, вимагало формальної правової рівності всіх учасників процесу обміну. Без цього ринкові угоди не мали достатніх гарантій, їх здійснення супроводжувалося значними трансакційними витратами, пов'язаними з узгодженням повноважень сторін. Крім того, в умовах станового суспільства ефективність операцій обміну знижувалася через значний вплив на поведінку його учасників позаекономічних чинників.

Найбільш очевидною перешкодою на шляху до економіко-правової рівності станів залишався інститут кріпосного права, який перетворився на справжню інституційну пастку – економічно неефективну соціально-правову норму, що зберігається протягом тривалого часу всупереч потребам історичного розвитку суспільства. Цей інститут не лише стримував розвиток селянського підприємництва, а й заважав вивільненню продуктивного потенціалу найманої праці, потреба в якій відчувалася дедалі гостріше. Крім того, значну частину поміщиків спонукала до ліквідації кріпосних стосунків величезна заборгованість їхніх маєтків: з 10,7 млн. офіційно зареєстрованих кріпосних на 1 січня 1856 року в різних установах було закладено близько 7 млн. [15, с. 16]. Нарешті, кріпосне право було перманентним чинником зростання соціальної конфліктності: кількість антикріпосниць-

ких виступів, які часто набували форми селянських повстань і охоплювали величезні території, зросла від 148 у 1826–1834 роках до 474 у 1855–1861 роках [16, с. 312].

Усвідомлюючи необхідність ліквідації інституту кріпосного права, імператор Олександр II прийняв рішення звільнити селян «згори», шляхом проведення відповідної реформи, що дозволяло максимально зберегти всі можливі преференції дворянства і водночас утримати ситуацію в межах діючого правового поля. Однак у ході підготовки реформи стало зрозуміло, що масштабність цієї трансформації вимагає комплексного перегляду інституційно-правових основ суспільного устрою, в результаті чого протягом 60–70-х роках було здійснено також судову, поліцейську, військову, фінансову реформи, а також реформи земського та міського самоврядування.

Селянська реформа 1861 року мала вирішити три основні завдання: скасування кріпосного права і особисте визволення селян, наділення селян землею, забезпечення компенсації поміщикам за втрату ними колишнього статусу. Селяни отримали особисту свободу, право самостійно розпоряджатися своєю долею, можливість змінювати становий статус, поступати на службу, отримувати освіту тощо. Вони також здобули майнові права, можливість виступати від свого імені в судах, укладати різного роду цивільні угоди, вступати до гільдій, відкривати торгові й промислові заклади тощо [17]. Все це об'єктивно сприяло розвитку селянського підприємництва, відходу селян на заробітки і формуванню ринку робочої сили, що зрештою створювало умови для реального становлення ринкових відносин у народному господарстві Російської імперії і України як її частини.

Однак реалізації прав селян у повному обсязі перешкоджало те, що вирішення головного для них земельного питання розтягувалось на невизначений термін. Протягом двох років, наданих для складання статутних грамот, що визначали розміри селянських земельних наділів та форми й обсяги повинностей, стягуваних в оплату за них, селяни залишались фактично у кріпосному становищі і мусили відбувати всі свої колишні повинності. Після затвердження статутної грамоти вони переходили до стану «тимчасово зобов'язаних» і були змушені розраховуватися з поміщиком за користування земельним наділом дещо зменшеними за обсягом повинностями у вигляді оброку або панщини. Весь цей період, термін якого законом не визначався, селяни залишались відособленим у правовому відношенні нижчим станом, економічно і юридично залежним від поміщиків. Земля перебувала у власності поміщика; селянин же міг набутися статусу землевласника лише після здійснення викупу садибної та польової землі і укладання викупної угоди.

Важко назвати сприятливішими і умови звільнення державних селян, введені законом 1866 року [18]. Додатковим чинником, що обмежував майнові права цієї частини селянства, була общинна форма землеволодіння: селянин міг виокремити свою ділянку зі складу общинних земель лише

за умови згоди на це не менш як двох третин общинників, що було дуже рідкісним явищем. Загалом в Україні надільна земля частіше закріплювалася у спадково-подвірне користування, а періодичні переділи в межах сільської громади практично не проводилися; проте общинне землеволодіння переважало у східних та південних губерніях (у Катеринославській – 95% надільної землі, Харківській – 95,3%, Херсонській – 88,8%), а також на Чернігівщині – 51,7% [19, с. 146]. Саме тут найбільшою мірою проявлялися негативні риси цього інституту: незручність обробки землі внаслідок черезсумжжя та довгоземелля, ускладнений через примусову сівозміну перехід до більш вигідних польових культур та прогресивніших агротехнологій, відсутність стимулів до підвищення інтенсивності праці та капіталовкладень у землю тощо. Власність на землю залишалася неповною, не доходила до окремої людини і в такому вигляді не могла забезпечити ні матеріальної незалежності господарюючого суб'єкта, ні реалізації його творчого потенціалу.

Підтримка селянської общини урядом пояснювалася не лише прагненням уповільнити майнову диференціацію селянства і затримати відтік його пролетаризованої частини до міст. Принцип колективної відповідальності за несплату податків робив общину зручною формою управління селянськими масами, і це мало для уряду вирішальне значення. Тим більше що функції адміністративного та правового нагляду за колишніми поміщицькими селянами, здійснювані до реформи їхніми господарями, також переходили тепер до держави. Не маючи достатніх важелів для забезпечення належного виконання цих функцій державним чиновницьким апаратом, уряд проводив селянську реформу поступово, намагаючись максимально довго зберігати контролюючу владу дворян над сільським населенням. Вирішенню цього завдання на першому етапі реформи сприяв, серед іншого, інститут мирових посередників, покликаний узгоджувати умови викупних договорів, який складався з дворян. Згодом було проведено реорганізацію системи місцевого управління, з таким розрахунком, щоб дворянство продовжувало відігравати провідну роль у розподілі прав і обов'язків власності.

Так, створені у 1864 році земства були загальностановими закладами і будувалися за принципами виборності, формальної рівності та змінності гласних; проте виборча система була побудована на комбінуванні засад становості та майнового цензу у такий спосіб, що більшість гласних завжди була дворянського походження, а земські зібрання очолювали предводителі місцевого губернського та повітового дворянства [20]. Міська реформа 1870 року за своїми завданнями та змістом була тісно пов'язана з земською [21], і привілейована верхівка міського населення також була дворянською. Однак попри значну залежність земств та органів міського самоврядування від державних бюрократичних та поліцейських установ, розвиток місцевого самоврядування сприяв певній лібералізації суспільно-економічного життя сільських і міських громад, привнесенню у нього елементів демократизму,

розширенню кола особистих і господарських прав нижчих, найбільш численних, верств населення.

Найважливішу роль у створенні механізму реального забезпечення набутих селянами прав та модернізації вітчизняної правової системи у відповідності до потреб розвитку ринкового господарства відіграла, безперечно, судова реформа. Необхідність реформування діючої судової системи була продиктована такими її вадами як численність і багатоманітність судових органів, недостатнє розмежування повноважень станових та відомчих судів, складність і заплутаність процесуальних вимог, панування розшукової форми судочинства, таємність судового процесу, принцип писемності та формальна оцінка доказів, низький професійний та культурно-освітній рівень суддів, їх залежність від державних чиновників. Все це призводило до судової тяганини, численних судових помилок і несправедливості; в судах панували недобросовісність, сваволя й хабарництво.

Нові принципи, закріплені у Судових статутах 1864 року [22], давали змогу перебудувати вітчизняне судочинство на загальноновизнаних у світі засадах, що роблять його незалежним від сторонніх впливів, забезпечують закон і справедливість. Головні з них – рівність усіх перед законом, відокремлення суду від адміністративної влади, незмінюваність суддів, прокурорський нагляд, самостійна організація адвокатури, введення суду присяжних, вільна оцінка доказів, гласність, усність та змагальність процесу тощо. При цьому зарубіжний досвід і досягнення використовувались не шляхом механічного перенесення їх у Росію, а винятково творчо й критично, з урахуванням усіх особливостей вітчизняної дійсності.

В основу перетворень, здійснених під час судової реформи, був покладений принцип поділу гілок влади: судова влада відокремлювалась від законодавчої та виконавчої. Незалежність суду від адміністрації забезпечувалась незмінюваністю суддів та слідчих, рівністю суддів усіх інстанцій, колегіальністю суду, їхньою дисциплінарною відповідальністю лише перед судом, несумісністю суддівства з іншими професіями. Неупередженості судових рішень мали сприяти й високі посадові оклади суддів, а також ціла низка вимог, що висувалися до кандидатів у судді – відповідна освіта, досвід роботи, наявність певного майна, бездоганна репутація. Судді несли кримінальну, цивільну та дисциплінарну відповідальність за необґрунтовані вироки.

У відповідності до принципу рівності всіх перед законом стара заплутана система станових судів була замінена більш стрункою та ефективною системою загальногромадянських судів, яка включала загальні (окружні суди та судові палати) та місцеві (мирові суди та з'їзди мирових суддів) суди, підпорядковані вищому судовому органу – Правлячому сенату. При цьому адміністративний та судовий поділ не співпадали територіально: зокрема, на території України було створено три судові палати – Київська, Харківська та Одеська. Це сприяло більшій ізоляції судових та адміністративних органів і позбавляло повітове начальство можливості чинити тиск на суддів.

Організація судів стала значно більш демократичною, про що свідчило, зокрема, створення на рівні окружного суду інституту присяжних засідателів. Він був призначений для розгляду тих кримінальних справ, за якими підсудним загрозували покарання, пов'язані з повним або частковим обмеженням їхніх громадянських прав. Ще одним елементом демократизму було запровадження принципу виборності присяжних засідателів та мирових суддів.

Велике значення для незалежності суду та зміцнення законності у цивільному та кримінальному процесах мало створення інституту адвокатури (присяжних та приватних повірених), який забезпечував право обвинувачуваного на юридичний захист і формував принцип змагальності у судовому процесі. Інститут прокуратури був реорганізований: вона звільнилась від функції загального нагляду, її діяльність була обмежена лише сферою судочинства. У судовому процесі теорія вільної оцінки доказів замінила формальну, процесуальні дії були чітко регламентовані, дії сторін у процесі були конкретизовані законодавчо. Судові засідання набули гласного та публічного характеру.

Важливу роль у розвитку ринкових засад в економіці, головне в частині формалізації контрактних відносин, відіграло запровадження в 1866 році інституту нотаріату [23]. В губернських та повітових містах почали діяти нотаріальні контори, до кола завдань яких входило завірення ділових паперів, оформлення угод, різних актів та ін. Їхня діяльність сприяла впорядкуванню та уніфікації процедур укладання договорів, відповідно, зниженню трансакційних витрат і розширенню меж приватного підприємництва.

Разом із тим слід зазначити, що ефективність реформованої судової системи знижували атавізми становості, що залишилися у вигляді судових закладів з особливою компетенцією – духовних, військових, комерційних, волосних тощо. Завдяки освітньому та майновому цензу мирові та загальні суди майже повністю склалися з дворян. Юрисдикція нових судів виявилась обмеженою, в них судили в основному дворян і міщан, тоді як справи селян розглядалися здебільшого сільськими волосними судами, створеними в ході реформи 1861 року. При цьому під час вирішення майнових справ (опіки, спадкування, розподілу майна між братами, відокремлення одного з них із сім'ї тощо), допускалося застосування норм звичаєвого права, чинних у даній місцевості. Непослідовним було й відокремлення суду від адміністрації. Зокрема, сенат – вищий судовий орган країни – одночасно був адміністративним закладом, місцеві суди фактично контролювалися губернаторами. Одним з головних каналів тиску адміністрації на судові органи стало необмежене право міністра юстиції призначати суддів.

І вже з другої половини 60-х років уряд розпочав наступ на нові судові статuti, намагаючись позбутися принципу незмінюваності суддів і обмежити компетенцію суду присяжних. У 1866 році з ведення суду присяжних були вилучені справи про злочини у сфері друку, у 1878 році – справи

про непокору владі, образу владі, насильницькі дії по відношенню до посадових осіб. З 1867 року замість судових слідчих стали призначатися «виконуючі обов'язки слідчих», на яких не поширювався принцип незмінюваності. У 1871 році слідство про державні злочини було передано жандармським управлінням, а в 1872 році для розгляду цієї категорії справ було створене Особливе присутствіє сенату; у 1879 році розгляд справ про державні злочини та особливо небезпечні злочини проти порядку було передано до військових судів. Після заснування у 1885 році Вищого дисциплінарного присутствія сенату, наділеного повноваженнями переміщати і навіть звільняти суддів, став систематично порушуватися принцип незмінюваності суддів. У 1887 році було зведено нанівець принцип гласності судочинства: суду було надано право проводити слухання «конфіденційних» або «секретних» справ за зачиненими дверима.

Завершенням судової контрреформи стала адміністративна реформа 1889 року, яка скасувала інститут мирових суддів на більшій частині території країни, замінивши його інститутом земських дільничних начальників, і зруйнувала ідею розділення судової та адміністративної влади. Земський начальник, який призначався міністром внутрішніх справ за поданням губернаторів та губернських предводителів дворянства з числа місцевих дворян-землевласників, здійснював адміністративні та судово-поліцейські функції на селі – нагляд і контроль за діяльністю сільських та волосних закладів, всебічну опіку всього податного населення на ділянці. Прерогативи земського начальника були дуже широкими: він міг скасовувати постанови волосного суду, а самих суддів, як і будь-яких осіб з податних станів своєї ділянки, піддавати арешту, штрафу, тілесному покаранню тощо; його постанови й рішення вважались остаточними і не підлягали оскарженню [24].

Державна влада Російської імперії виявилася не готовою до сприйняття і послідовного впровадження запропонованих судовою реформою радикальних правових перетворень, позаяк станово-монархічна система суперечила новим ліберально-демократичним принципам організації юстиції. Поворот у бік традиційних цінностей та відмови від правових важелів управління суспільством на користь важелів адміністративних і репресивних виразно позначився у вітчизняній політиці після загибелі імператора Олександра II у 1881 році. Відповідно до серпневого «Положення про заходи щодо охорони державного порядку...» [25] у будь-якій місцевості міг бути проголошений надзвичайний стан, і кожен її мешканець міг бути заарештований і підданий військовому суду або засланий без суду на п'ять років. Місцеві адміністрації отримали змогу закривати навчальні заклади, органи друку, торгові й промислові підприємства, призупиняти діяльність земств і міських дум. Поліцейська система країни поступово набула рис централізованого органу виконавчої влади, органи поліцейського нагляду фактично отримали необмежені повноваження.

У ці роки відбувається широкий наступ на демократичні засади у багатьох суспільних інститутах. Зокрема, у 1882 році було встановлено суворої адміністративний нагляд за органами друку, посилилася «каральна цензура»; 1884 року було фактично ліквідовано автономію університетів, був організований нагляд за поведінкою студентів; циркуляр про «кухарчих дітей» 1887 року заборонив приймати до гімназій дітей кучерів, лакеїв, прачок, дрібних крамарів та ін. Земською контрреформою 1890 року було обмежено принципи безстановості й виборності земств, встановлено жорсткий контроль губернаторів за їхньою діяльністю. Такі самі цілі переслідувала і міська контрреформа 1892 року.

Політика жорсткого адміністративного пресингу, яку держава проводила в останні десятиліття XIX ст. по відношенню до більшості новостворених інститутів, стримувала розвиток демократичних засад у суспільно-економічному житті країни й уповільнювала становлення ринкового господарства. Однак в умовах вивільнення значних мас селянства, яке звикло користуватися не законами, а нормами звичаєвого права, слабкості судової системи, зумовленої реорганізаційним періодом та браком професійних кадрів, а також наростання протиправної діяльності революційного народництва такі заходи певною мірою сприяли стабілізації соціально-правових умов економічного розвитку. Відтак вони можуть бути оцінені не як реакційне згортання прогресивних засад, а скоріше як коригування останніх з огляду на реальні суспільно-політичні, правові та економічні явища.

Незважаючи на свою незавершеність, реформи другої половини XIX ст. завдали вектор подальших прогресивних перетворень у вітчизняних правових інститутах і заклали міцний фундамент ринкової модернізації економіки. Найважливіші зрушення були пов'язані зі змінами у змісті інституту приватної власності. Селянська реформа 1861 року підірвала монополію дворян на землю і створила передумови для розвитку землеволодіння представників інших верств населення. Земля стала об'єктом угод купівлі-продажу, заповіту, оренди, іпотеки тощо. Це сприяло розширенню внутрішнього і зовнішнього ринків, залученню до сфери товарно-грошових відносин не тільки промисловиків і великих землевласників, а й значної частини селянства.

Важливим позитивним наслідком реформ стали реальні зміни у становій структурі суспільства, пов'язані з поширенням у ньому демократичних ринкових засад. Посилення процесів майнового розшарування селян і концентрації землі в руках більш заможних з них обумовило, з одного боку, становлення поки що незначного прошарку селян-підприємців, власників торговельно-промислових закладів, які поєднували у своїй господарській діяльності комерційне землеробство та промисли; з іншого – зростання чисельності сільського й промислового пролетаріату, тобто формування пропозиції дешевої робочої сили, що робило вітчизняний ринок праці більш привабливим для іноземних інвесторів, стимулювало розвиток промисловості, транспорту, капіталістичного сільського

господарства, торгівлі тощо. У розвитку окремих галузей виробництва, насамперед пов'язаних з переробкою сільсько-господарської продукції, брала участь та частина дворянства, переважно з числа великих землевласників, яка стала на шлях капіталізації своїх господарств, перетворюючись на власників промислових підприємств, розширюючи та вдосконалюючи їх; водночас значна кількість дрібних і середніх поміщиків, які не змогли пристосуватися до нових умов, існуючи здебільшого на проценти з капіталу і практикуючи відробіткову систему, часто були змушені продавати свою землю і поступати на державну службу, поповнюючи ряди чиновництва. У містах руйнувалися станові перегородки, пріоритету набував поділ не за станами, а за зайнятістю, за способом одержання доходу; провідними соціальними верствами ставали підприємці та наймані працівники.

Поступове стирання станових розбіжностей і становлення безстанової суспільної свідомості створювало передумови для формування громадянського суспільства, що було нагальною потребою подальшого економічного розвитку. Це вимагало суттєвих змін у державному законодавстві, яке все ще залишалося становим, поділяючи підданих Російської імперії на дворянство, духовенство, міських обивателів, сільських обивателів та іногородців [26]. Проте лише революція 1905 року викликана поглибленням розриву між застарілою інституційною структурою суспільства та потребами економічної модернізації країни, насамперед її аграрного сектору, змогла подолати інертність царського уряду і зрештою спонукала його продовжити демократичні перетворення у правових та політичних інститутах, закладені на попередньому етапі ринкових реформ.

Втім, на початку епохи парламентаризму та конституційного будівництва відчутно домінувало прагнення зберегти існуючу політичну систему у незмінному вигляді, надавши їй нове правове оформлення шляхом доповнення самодержавства дорадчими закладами представницького або квазіпредставницького характеру. «Маніфест про вдосконалення державного порядку» від 17 жовтня 1905 року проголосив, поряд із «даруванням» громадянам основних конституційних свобод, залучення до виборів широких верств населення та обов'язковий порядок затвердження всіх законів Державною думою [27]. Однак виборче право залишалося непрямим і нерівним для виборців з різних станів: представництво для робітників і міщан було трьохступеневим, для селян – чотирьохступеневим; 16 категорій громадян (у тому числі жінки й військовослужбовці) були позбавлені виборчих прав [28]. А після поразки грудневого повстання уряд відмовився від ряду поступок, зроблених в ході революції, намагаючись обмежити законодавчі повноваження Думи. В лютому 1906 року Державна рада була перетворена на верхню палату парламенту, яка була виборною лише наполовину, але отримала право законодавчого вето на рішення Думи, склавши їй, таким чином, протипагу в законотворчому процесі [29].

Відображенням змісту й характеру інституційних змін у політичній та правовій сферах суспільства стали Основні закони Російської імперії, опубліковані у квітні 1906 року [30]. Сформульовані в них конституційні права і свободи громадян (недоторканність житла і власності, свобода віросповідання, пересування, слова, друку, зібрань, вибору професії, створення спілок тощо) багато в чому залишалися деклараціями. Законодавча влада здійснювалась тепер спільно імператором, Державною думою та Державною радою, але без імператорського затвердження жоден закон не набував сили. Окремо було проголошено, що імператору належить верховна самодержавна влада та влада управління в повному обсязі. Невизначеність у формулюванні конституційно-монархічної влади давала підстави для різних тлумачень нового державного ладу, підкреслюючи або «волю монарха» й «самодержавство», або «волю народу» й «конституцію». На практиці це вилилося у тривале протистояння між гілками влади, періодичні розпуски Державної думи та неконституційні зміни у виборчому праві.

Головним «каменем спотикання», який каталізував заострення цих суперечностей, стало аграрне питання. Для його вирішення було необхідно подолати тенденцію у сфері правового регулювання земельних відносин, що проявилася після реформи 1861 року: селянство розглядалося як особливий суспільний стан, а надана йому земля – як спеціальний фонд, призначений для забезпечення державної політики збереження селянства як землеробського класу. В уряді превалювала думка, що надільні землі мають державне значення, а тому не можуть бути предметом вільного економічного обігу і не підпадають під дію загальних цивільних законів. Натомість йшли розмови про «особливе селянське право», про небезпеку розвитку капіталізму та «куркульства» у селянському середовищі; 1893 року був ухвалений закон про недоторканність общини. Відповідно підтримувалась особлива система управління селянськими справами, що складалася з діяльності спеціальних адміністрацій, волосних судів та інституту земських начальників, та особлива система покарань селян, у тому числі фізичних.

Низка правових актів, прийнятих урядом на початку ХХ ст. під впливом зростаючого селянського руху, внесла помітні зміни у правове становище найчисленнішої верстви населення Російської імперії. Так, у 1903 році було скасовано кругову поруку, у 1904 році було заборонено тілесні покарання селян, у 1906 році селян було зрівняно у правовому відношенні з іншими станами], з 1907 року скасовувалися викупні платежі. Найбільше ж значення для економічного розвитку сільського господарства та вивільнення підприємницького потенціалу селянства мали нововведення в земельному законодавстві, спрямовані на поступове заміщення колективної власності на землю селянських общин на приватну власність на землю як правову основу організації індивідуальних фермерських господарств, заснованих на принципах вільного економічного вибору й відповідальності. Початок цим процесам був покла-

дений царським наказом від 9 листопада 1906 року, підготовленим головою Ради міністрів П. Столипіним, згідно з яким кожен селянин, який володів надільною землею на общинному праві, міг вимагати закріплення за собою належної йому частки в індивідуальну власність [31].

Примітно, що юридичне закріплення цього заходу відбулося лише у 1910 році, коли був опублікований відповідний закон [32]. Його прийняття Державною думою затяглося на кілька років через активну протидію більшості депутатів, і сталося лише завдяки маніпуляціям з виборчим правом, які забезпечили необхідний для цього склад вже третього за скликанням законодавчого органу. Перші ж дві Думи підтримували проекти націоналізації землі, надзвичайно популярні в той час не лише в радикальних революційних колах, але й в інтелігентському середовищі та серед значної частини селянства. Практично всі вони передбачали примусове відчуження поміщицької землі з наступним зрівняльним перерозподілом її на користь «трудового селянства» [33, с. 221–222].

Тим не менше відразу ж після опублікування «століпінський» наказ почав впроваджуватися у життя, для чого у березні 1906 року був заснований Комітет у справах землеустрою. Значного прискорення практичній реалізації реформи надав закон 1911 року «Про землеустрій», яким було сформовано механізм інституційного забезпечення її заходів. Він передбачав створення спеціальних землевпорядкувальних комісій, докладно регламентував порядок розверстання земель, спрощував перехід до відрубного господарства [34]. При цьому реформа не утискала прав власників великих земельних маєтків і не перешкоджала розвитку високопродуктивних капіталістичних господарств; перехід дворянських земель у власність селян мав здійснюватися шляхом купівлі-продажу при посередництві та сприянні спеціально створеного для цього Селянського банку.

Вирішення «селянського» питання висвітило всю парадоксальність вітчизняного інституційно-правового розвитку: життєво необхідна для ринкової модернізації економіки земельна реформа буквально «продавлювалась» за допомогою неправових методів, а прогресивний інститут парламентаризму використовувався для просування антиринкових ідей. Така ситуація склалася головним чином через те, що ринкові інституційні перетворення, розпочаті в Російській імперії з величезним запізненням, проходили в умовах, коли протестний потенціал, який десятиліттями накопичувався в народних масах, став ідейно й політично структурованим і цілеспрямовано виводив вирішення економічних проблем за рамки діючого правового поля. Внаслідок цього практично всі зміни у державному, адміністративному, земельному, кримінальному та інших галузях права у першому десятилітті ХХ ст. відбувалися під знаком боротьби з революційним рухом, що позбавляло їх системності, акцентуючи увагу законодавців на вирішенні найбільш актуальних правових питань.

Так, повністю підготовлений ґрунтовний проект Цивільного уложення, опублікований у 1905 році, так і залишив-

ся проектом. Натомість приймалися окремі правові акти в галузі цивільного права, зокрема щодо майнової відповідальності селян, які брали участь у пограбуваннях, та порядку відшкодування пошкодженого або викраденого майна. Подібна тенденція проявилася і в розвитку кримінального законодавства. У березні 1903 року було прийнято нове Кримінальне уложення, яке враховувало економічні та соціально-політичні зміни, що сталися в країні, і містило багато нових статей. Проте в наступні роки набули чинності лише окремі глави та статті цього Уложення, головним чином ті, що стосувалися «бунту проти верховної влади», «державної зради», «смути» тощо.

Непослідовними були зміни і в судовому праві. Загалом вони виявляли тенденцію до лібералізації судочинства: з 1899 року було введено обов'язкове призначення захисника; в 1909 році в законодавстві з'явився інститут умовно-дострокового звільнення; в 1912 році був відновлений інститут мирових суддів; у 1913 році суд отримав право реабілітації. Проте у відповідь на революційні виступи у серпні 1906 року були засновані військово-польові суди, до складу яких входили лише стройові офіцери; справи у цих судах розглядалися у спрощеному порядку, засідання проходили за закритими дверима, а вироки не підлягали оскарженню [35]. В ході поліцейської реформи 1902–1903 років у багатьох великих містах, зокрема Києві, Харкові, Одесі, Єкатеринославі, були організовані охоронні відділення, начальники яких отримали адміністративні права; у своїй роботі вони застосовували провокації, використання показань філерів та інші подібні методи, що сприяло фальсифікації судочинства [36, с. 240–241].

І хоча всі ці заходи зрештою були спрямовані на відновлення громадського порядку та забезпечення соціальної стабільності, а військово-польові суди, не затверджені Державною думою, припинили діяти вже у квітні 1907 року, вони викликали рішучий осуд в усіх верствах населення. Політичний авторитет П. Столипіна був суттєво підірваний на початку аграрної реформи, яку пов'язували з його ім'ям. Моральне упередження та недовіра суспільства до дій уряду стали додатковим чинником, що негативно позначився на перебігу та результатах реформи, уповільнюючи її темпи та знижуючи ефективність передбачених нею заходів.

Поза всякими сумнівами, аграрна реформа П. Столипіна, головним змістом якої була реформа інституту землеволодіння, стала значним кроком на шляху ринкової модернізації вітчизняної економіки. Вона прискорила розвиток ринкових відносин в аграрному секторі та капіталізацію сільського господарства як матеріальну передумову його технологічного оновлення. Більш чітка специфікація прав власності на землю та створення умов для реалізації права селян на розпорядження земельними ділянками об'єктивно сприяли розвитку ринку земельних ресурсів і поступовому перерозподілу землі на користь більш ефективних власників. Особливо широкого розмаху реформа набула в Україні, насамперед у тих її місцевостях, де переважала подвірна форма зе-

млеволодіння та індивідуалістичні традиції власності. Так, якщо в середньому по десяти європейських районах Російської імперії площа закріплених у приватну власність з 9 листопада 1906 року по 1 травня 1915 року ділянок становила 16,4% усієї надільної землі, то у Південній Україні (Новоросійському районі) цей показник становив 34,2%, а у Правобережній Україні – 50,7% [16, с. 624].

Однак через низку вище згаданих обставин столипінська реформа почала набирати належних обертів лише напередодні Першої світової війни, яка поставила на порядок денний завдання вже зовсім іншого порядку. Відтак навіть у найбільш сприятливих для ринкових перетворень регіонах України не були остаточно знищені ні общинні традиції, ні общинна психологія. Значна частина селянства залишилась у полоні колективістських моральних та поведінкових стереотипів, які культивували безініціативність та безвідповідальність, зрівняльне розуміння справедливості та заздрість до чужого успіху, лінощі та соціальний утопізм. Усе це складало сприятливий ґрунт для поширення в широких народних масах соціалістичних ідей у їх найбільш примітивних формах, закладаючи підвалини майбутнього інституційного зламу.

Висновки

Таким чином, характерною рисою розвитку вітчизняних правових інститутів у другій половині XIX та на початку XX ст. були інституційні пастки, насамперед такі як становість, самодержавство, кріпосне право та селянська община. Вони перешкоджали утвердженню принципу юридичної рівності ринкових контрагентів, формуванню повноцінних ринків землі й робочої сили, розвитку промисловості та технологічній модернізації сільського господарства. Подолання цих пасток, які гальмували становлення в економіці повноцінних ринкових відносин, склало основний зміст цілеспрямованих інституційних змін, що відбувалися у цей період.

«Великі реформи» 60–70-х років XIX ст. заклали міцний фундамент ринкової модернізації економіки і завдали вектор подальших прогресивних перетворень у суспільних інститутах. Їхніми основними результатами в аспекті правового забезпечення ринкових трансформацій стали: особисте визволення та поступове розширення кола громадянських прав селянства; створення передумов для розвитку недворянського землеволодіння; досвід розмежування повноважень судової та виконавчої влади; демократичні зрушення у становій структурі суспільства.

Однак через докорінну невідповідність станово-монархічної системи ліберально-демократичним принципам організації правопорядку державна влада виявилась не готовою до сприйняття і послідовного впровадження правових методів управління замість адміністративних, і зрештою в країні не було створено ні правової держави, ні громадянського суспільства. Неузгодженість правових та економічних реформ, недостатність їх інституційного забезпечення і непослідовність у їх здійсненні стали головними причинами

кризового погіршення стану вітчизняного сільського господарства і революції 1905 року.

Додаткові перешкоди ринковим реформам створювало те, що вони були розпочаті, порівняно з західноєвропейськими країнами, з величезним запізненням і проходили в умовах ідейно-політичної структуризації протестного потенціалу суспільства, який цілеспрямовано виводив вирішення економічних проблем за рамки діючого правового поля. Внаслідок цього практично всі інституційні зміни, в тому числі в галузі права і зокрема правового регулювання економіки, відбувалися під знаком боротьби з революційним рухом, що позбавляло їх системності.

Конституційна реформа 1905–1906 років яскраво відобразила суперечливість вітчизняного інституційно-правового розвитку: сформульовані в Основних законах Російської імперії конституційні права і свободи громадян здебільшого залишалися деклараціями, виборче право було непрямим і нерівним для виборців з різних станів, а доповнення інституту самодержавства елементами парламентаризму не призвело до реального розмежування гілок влади і не сприяло вдосконаленню правового регулювання економіки.

Важливим етапом розвитку ринкових відносин стала століпінська аграрна реформа, яка розширила соціальну базу інституту приватної земельної власності, прискорила капіталізацію сільського господарства, сприяла розвитку ринку земельних ресурсів і перерозподілу землі на користь більш ефективних власників. Однак недостатня розробленість урядом інституційних механізмів реалізації цієї реформи та її законодавчого забезпечення парламентом поряд із посиленням у країні політичних репресій позбавили реформу широкої громадської підтримки, що уповільнило її темпи і знизило результативність її заходів.

Перша спроба ринкової модернізації вітчизняної економіки залишилась незавершеною, проте вивчення як її позитивного досвіду, так і прикрих помилок дозволяє отримати низку корисних уроків. Зокрема, йдеться про необхідність своєчасного реформування неефективних суспільних інститутів і запобігання виникненню інституційних пасток; узгодження заходів соціально-економічних та політико-правових реформ і дотримання послідовності у їх проведенні; належного законодавчого забезпечення ринкових трансформацій та розробки дієвих інституційних механізмів їх впровадження тощо. Врахування цих висновків при розробці сучасних стратегій ринкових перетворень сприятиме підвищенню рівня легітимності та суспільної підтримки реформ, що має позитивно вплинути на їх результативність.

Література

1. Україна опустилась до уровня Гондураса в очередном рейтинге // *Сегодня.ua* – 02.11.2010. – <http://www.segodnya.ua/news/14190470.html>
2. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз; Пер. с англ. Б. Пинскера; Науч. ред. Р. Капелюшников. – М.: Дело, 1993. – 192 [1] с.

3. Познер Р. Экономический анализ права. СПб. Экономическая школа / Пер. с англ. под ред. В.Л. Тамбовцева, 2004, в 2-х т., Т. 1. – 544 с., Т. 2. – 464 с.

4. Calabresi Guido. Some Thoughts on Risk Distribution and the Law of Torts // *Yale Law Journal*. 1961. №70. – P. 499–553.

5. Беккер Г. Преступление и наказание: экономический подход // *Истоки*. 2000. Вып. 4 / Под ред. Я.И. Кузьминова. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – С. 28–90.

6. Demsetz H. Toward a Theory of Property Rights // *American Economic Review*, 1967. – v. 57. – №2. – Pp. 347–359.

7. Alchian A., Demsetz H. The Property Rights Paradigm // *Journal of Economic History*, 1973. – v. 33. – №1. – Pp. 16–27.

8. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.

9. Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем). – Москва: ИМЭМО АН СССР, 1990. – 189 с.

10. Вольчик В.В. Эволюция административного регулирования в российской экономике и институт власти-собственности // *Экономический вестник Ростовского государственного университета*. – 2006. – Т. 4. – №4. – С. 81–89.

11. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. д-ра экон. наук А.А. Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – 928 с.

12. Дементьев В.В. Мотивация собственника и структуры экономической власти // *Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая*. – Вып. 31–1. – Донецк: ДонНТУ, 2007. – С. 15–24.

13. Гайдай Т.В. Роль неформальных институтов в экономической транзитологии // *Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая*. – Вып. 31–2. – Донецк: ДонНТУ, 2007. – С. 75–80.

14. Латов Ю.В. Теория зависимости от предшествующего развития в контексте институциональной экономической теории // *Экономический вестник Ростовского государственного университета* 2005, Т. 3, №3. – С. 36–43.

15. Корнилов А.А. Крестьянская реформа / Великие реформы 60-х гг. в их прошлом и настоящем / Под ред. И.В. Гессена и А.И. Каминка. – СПб.: Книгоизд. П.П. Гершунина и К°, 1905 – 271 с.

16. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – М.: Соцэкиз, 1939. – 676 с.

17. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости / Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVI. Отд. 1. – СПб., 1863. – №36657.

18. О поземельном устройстве государственных крестьян в 36 губерниях / Именной указ, данный Сенату / Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XLI. Отд. 2. – СПб., 1868. – №43888.

19. Лановик Б.Д. та ін. Історія господарства: Україна і світ: Підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко; за ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вища шк., 1995. – 480 с.

20. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях / Полное Собрание Законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXIX. Отд. 1. – СПб., 1867. – №40457.

21. Высочайше утвержденное Городовое Положение / Полное Собрание Законов Российской империи. Собр. 2. Т. XLV. Отд. 1. – СПб., 1874. – №48498.

22. Судебные Уставы 20 ноября 1864 года, с изложением рас- суждений, на которых они основаны. В 5 томах. – СПб.: Государ- ственная канцелярия, 1866–1867.

23. Высочайше утвержденное Положение о нотариальной части / Полное Собрание Законов Российской империи. Собр. 2. Т. XLI. Отд. 1. – СПб., 1868. – №43186.

24. Высочайше утвержденные: I. Положение о Земских Участко- вых Начальниках, II. Правила об устройстве судебной части в мест- ностях, в которых введено означенное Положение, III. Временные Правила о Волостном Суде в тех же местностях и IV. Правила о по- рядке приведения в действие Положения о Земских Участковых Начальниках / Полное Собрание Законов Российской империи. Собр. 3. Т. IX. – СПб., 1891. – №6196.

25. Высочайше утвержденное Положение о мерах к охранению госу- дарственного порядка и общественного спокойствия / Полное Собра- ние Законов Российской империи. Собр. 3. Т. I. – СПб., 1885. – №350.

26. Свод законов о состояниях. / Свод Законов Российской Им- перии. Т. 9. – СПб., 1899. – С. 1–101.

27. Об усовершенствовании государственного порядка / Мани- фест от 17 Октября 1905 г. / Полное Собрание Законов Россий- ской империи. Собр. 3. Т. XXV. Отд. 1. – СПб., 1908. – №26803.

28. Об изменении Положения о выборах в Государственную думу / Именной высочайший указ от 11 декабря 1905 г. / Полное Со- брание Законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXV. Отд. 1. – СПб., 1908. – №27029.

29. Об изменении учреждения Государственного Совета и о пе- ресмотре учреждения Государственной Думы / Манифест от 20 февраля 1906 г. / Полное Собрание Законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXVI. Отд. 1. – СПб., 1909. – №27423.

30. Высочайше утвержденные Основные Государственные Зако- ны / Полное Собрание Законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXVI. Отд. 1. – СПб., 1909. – №27805.

31. О дополнении некоторых постановлений действующего зако- на, касающихся крестьянского землевладения и землепользования / Именной высочайший указ, данный Сенату / Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXVI. Отд. 1. – СПб., 1909. – №28528.

32. Об изменении и дополнении некоторых постановлений о кре- стьянском землевладении / Высочайше утвержденный одобрен- ный Государственным Советом и Государственною Думою закон / Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXX. Отд. 1. – СПб., 1913. – №33743.

33. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / [Л.П. Горкіна, С.О. Біла, В.В. Небрат та ін.]; за ред. д-ра екон. наук Л.П. Горкіної; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2010. – 760 с.: табл.

34. О землеустройстве / Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и Государственною Думою закон / Пол- ное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXXI. Отд. 1. – СПб., 1914. – №35370.

35. Об учреждении военно-полевых судов / Высочайше утвержден- ное положение Совета Министров / Полное собрание законов Россий- ской империи. Собр. 3. Т. XXVI. Отд. 1. – СПб., 1909. – №28252.

36. Васильев А.В. Законодательство и правовая система доре- волюционной России. – Якутск: ЯФ Издательства СО РАН, 2003. – 260 с.

О.І. КОБЛЯНСЬКА,
к.е.н., доцент, Київський національний університет ім. Т. Шевченка,
Т.І. САФОНОВ,
магістр, Київський національний університет ім. Т. Шевченка

Облік експортних операцій у світлі інтеграції України до Європейського Союзу

У статті досліджено основні питання бухгалтерського обліку експортних операцій, що на сьогодні набули неабиякої актуальності з огляду на інтеграційні процеси України до Європейського Союзу. Особлива увага у статті приділена нововведенням у оподаткуванні експортних операцій, оскільки із прийняттям Податкового кодексу питання правильного відображення особливостей оподаткування експорту турбує як провідних науковців у сфері обліку, так і бухгалтерів-практиків.

Ключові слова: експортні операції, зовнішньоекономічна діяльність, європейська інтеграція, оподаткування експортних операцій, дохід в іноземній валюті, курсові різниці.

В статье исследованы основные вопросы бухгалтерского учета экспортных операций, которые на сегодня приобрели большую актуальность, учитывая интеграционные процессы Украины в Европейский союз. Особое внимание в статье уделено нововведениям в налогообложении экспортных операций, поскольку с принятием Налогового кодекса вопрос правильного отображения особенностей налогообложения экспорта волнует как ведущих ученых в области учета, так и бухгалтеров.

Ключевые слова: экспортные операции, внешнеэкономическая деятельность, европейская интеграция, доход в иностранной валюте, курсовые разницы.